

Cílové dovednosti

Po prostudování této kapitoly bude student schopen:

- **Vysvětlit** účel transformace diferenciálních rovnic a výrazů.
- **Ověřit** vzájemnou jednoznačnost transformace nalezením inverzních vztahů.
- **Aplikovat** pravidla pro derivaci složené funkce jedné a více proměnných.
- **Transformovat** obyčejné i parciální diferenciální rovnice zavedením nových nezávislých či závislých proměnných.
- **Určit** rovnici tečné roviny funkce dvou proměnných v daném bodě.

1 Transformace diferenciálních výrazů

1.1 Motivace: Proč zavádíme nové proměnné?

Při řešení diferenciálních rovnic často narazíme na modely, které jsou v původních proměnných příliš složité nebo analyticky neřešitelné. Zavedením vhodných nových proměnných můžeme takovou rovnici transformovat na mnohem jednodušší tvar. Typicky se takto dají převést rovnice s proměnnými koeficienty na rovnice s koeficienty konstantními, případně lze složité parciální diferenciální rovnice zjednodušit tak, že se v nich některé derivace vůbec nevyskytují.

1.2 Základní pravidlo a nutnost vzájemné jednoznačnosti

Transformace vychází z pravidel pro derivaci složené funkce a parciální derivaci složené funkce. Než ale začneme rovnici transformovat, **musíme vždy ověřit, že je navržená transformace vzájemně jednoznačná (invertibilní)**. Jinými slovy, nesmíme při přechodu k novým proměnným ztratit žádnou informaci. Protože zatím neznáme pokročilejší nástroje, ověříme to jednoduše tak, že **najdeme inverzní transformaci** – z rovnic pro nové proměnné se pokusíme explicitně vyjádřit proměnné staré.

Připomenutí klíčových pravidel pro derivování:

Označme si původní (hledanou) funkci malým písmenem f a novou (transformovanou) funkci velkým písmenem F . Funkce F popisuje stejnou závislost jako f , pouze v nových proměnných.

1. **1D případ:** V rovnici se vyskytuje funkce $f(x)$ a její derivace. Zavedeme novou proměnnou $t = t(x)$ a hledáme transformovanou funkci $F(t)$ takovou, aby platilo:

$$f(x) = F(t(x)).$$

Zderivováním obou stran podle proměnné x získáme vztah mezi derivacemi:

$$\frac{df}{dx} = \frac{dF}{dt} \frac{dt}{dx}.$$

Poznámka: Je-li transformace zadána vztahem $x = x(t)$, postupujeme stejně jako při substituci v integrálu a spočítáme diferenciál $dx = x'(t)dt$, z čehož již snadno vyjádříme hledaný podíl $\frac{dt}{dx}$.

2. **2D případ:** V rovnici se vyskytuje funkce $f(x, y)$ a její parciální derivace. Zavedeme nové proměnné $u = u(x, y)$ a $v = v(x, y)$. Hledáme transformovanou funkci $F(u, v)$ takovou, aby po dosazení platilo:

$$f(x, y) = F(u(x, y), v(x, y)).$$

Zderivováním obou stran podle proměnných x a y získáme vztahy mezi derivacemi:

$$\frac{\partial f}{\partial x} = \frac{\partial F}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial F}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial x}, \quad \frac{\partial f}{\partial y} = \frac{\partial F}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial F}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial y}.$$

Poznámka k notaci: Běžným zvykem v literatuře je používat pro původní i transformovanou funkci stejné písmeno (např. f). Pak máme $\frac{\partial f}{\partial x} = \frac{\partial f}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial f}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial x}$.

1.3 Příklad 1: Transformace nezávislé proměnné

Zadání: Diferenciální rovnici $x^2 f''(x) + 4x f'(x) - 2f(x) = 0$ transformujte zavedením nezávisle proměnné t vztahem $x = e^t$ ($x > 0$).

Řešení: 1. Ověření vzájemné jednoznačnosti: Z rovnice $x = e^t$ dokážeme pro zadané $x > 0$ jednoznačně vyjádřit novou proměnnou jako $t = \ln x$. Inverze existuje, transformace je vzájemně jednoznačná. Funkce e^t má navíc derivace všech řádů a ze vztahu $x = e^t$ získáme diferenciál $dx = e^t dt$.

2. Výpočet derivací: Pro transformovanou funkci platí $f(x) = F(t(x)) = F(\ln x)$ a tedy:

$$f'(x) = \frac{df}{dx} = \frac{dF}{dt} \frac{dt}{dx} = \frac{dF}{dt} \frac{1}{e^t} = \frac{dF}{dt} e^{-t}.$$

Pro vyjádření druhé derivace $f''(x)$ zderivujeme první derivaci opět podle x a znovu využijeme derivaci složené funkce:

$$f''(x) = \frac{d}{dx} \left(\frac{df}{dx} \right) = \frac{d}{dt} \left(\frac{dF}{dt} e^{-t} \right) \frac{dt}{dx} = \left(\frac{d^2 F}{dt^2} e^{-t} - \frac{dF}{dt} e^{-t} \right) \frac{1}{e^t} = \frac{d^2 F}{dt^2} e^{-2t} - \frac{dF}{dt} e^{-2t}.$$

3. Dosazení do rovnice: Získané výrazy a původní substituci ($x = e^t$, $f(x) = F(t)$) dosadíme do zadané rovnice:

$$\begin{aligned} x^2 f''(x) + 4x f'(x) - 2f(x) &= (e^t)^2 \left(\frac{d^2 F}{dt^2} e^{-2t} - \frac{dF}{dt} e^{-2t} \right) + 4e^t \left(\frac{dF}{dt} e^{-t} \right) - 2F(t) \\ &= \left(\frac{d^2 F}{dt^2} - \frac{dF}{dt} \right) + 4 \frac{dF}{dt} - 2F(t) = F''(t) + 3F'(t) - 2F(t) = 0. \end{aligned}$$

1.4 Příklad 2: Transformace závislé proměnné

Zadání: Diferenciální rovnici $f'(x)e^x \cos f(x) - x \sin f(x) - \ln x = 0$ transformujte zavedením závisle proměnné $z(x) = \sin f(x)$.

Řešení: 1. Ověření vzájemné jednoznačnosti: Na vhodně zvoleném intervalu (např. obor hodnot $R(z) = [-1, 1]$ a $f(x) \in [-\pi/2, \pi/2]$) můžeme explicitně vyjádřit původní funkci jako $f(x) = \arcsin z(x)$. Transformace je na tomto oboru invertibilní.

2. Derivování a dosazení: Zderivováním substitučního vztahu $z(x) = \sin f(x)$ podle x (složená funkce) dostaneme $z'(x) = f'(x) \cos f(x)$. Všimněte si, že tento výraz se přímo nachází v zadané rovnici. Po dosazení dostaneme:

$$\underbrace{f'(x) \cos f(x)}_{z'(x)} \cdot e^x - x \underbrace{\sin f(x)}_{z(x)} - \ln x = 0 \quad \implies \quad z'(x)e^x - xz(x) - \ln x = 0.$$

1.5 Příklad 3: Transformace partiální diferenciální rovnice

Zadání: Pomocí transformace do nezávisle proměnných $u = x + y$, $v = x - y$ najděme všechny funkce $f : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$ se spojitou derivací vyhovující rovnici $\frac{\partial f}{\partial x}(x, y) + \frac{\partial f}{\partial y}(x, y) = 0$.

Řešení: 1. Ověření vzájemné jednoznačnosti: Zkusíme z rovnic $u = x + y$ a $v = x - y$ vyjádřit x a y . Jejich sečtením dostaneme $2x = u + v$, odečtením $2y = u - v$. Tedy $x = \frac{u+v}{2}$ a $y = \frac{u-v}{2}$. Inverze existuje, vztah je vzájemně jednoznačný.

2. Výpočet derivací: Hledáme transformovanou funkci $F(u, v)$ tak, že platí $f(x, y) = F(u(x, y), v(x, y)) = F(x + y, x - y)$. Pro partiální derivace původní funkce f platí:

$$\begin{aligned} \frac{\partial f}{\partial x} &= \frac{\partial F}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial F}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial x} = \frac{\partial F}{\partial u} \cdot 1 + \frac{\partial F}{\partial v} \cdot 1 = \frac{\partial F}{\partial u} + \frac{\partial F}{\partial v}, \\ \frac{\partial f}{\partial y} &= \frac{\partial F}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial F}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial y} = \frac{\partial F}{\partial u} \cdot 1 + \frac{\partial F}{\partial v} \cdot (-1) = \frac{\partial F}{\partial u} - \frac{\partial F}{\partial v}. \end{aligned}$$

3. Dosazení do rovnice: Získané výrazy dosadíme do levé strany zadané rovnice:

$$\frac{\partial f}{\partial x} + \frac{\partial f}{\partial y} = \left(\frac{\partial F}{\partial u} + \frac{\partial F}{\partial v} \right) + \left(\frac{\partial F}{\partial u} - \frac{\partial F}{\partial v} \right) = 2 \frac{\partial F}{\partial u} = 0.$$

Rovnice se zjednodušila na tvar pro novou funkci $\frac{\partial F}{\partial u} = 0$. To znamená, že funkce F nezávisí na proměnné u a platí $F(u, v) = g(v)$, kde g je libovolná diferencovatelná funkce jedné proměnné. Zpětným dosazením (využitím vztahu $v = x - y$) zjistíme, že všechna řešení původní rovnice mají tvar $f(x, y) = g(x - y)$.

1.6 Příklad 4: Transformace vlnové rovnice

Zadání: Pomocí transformace do nových nezávisle proměnných $u = x + ay$, $v = x - ay$ zjednodušíme jednorozměrnou vlnovou rovnici

$$a^2 \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} - \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} = 0, \quad a > 0.$$

Řešení: 1. Ověření vzájemné jednoznačnosti: Z rovnic pro u a v podobně jako v předchozím příkladu vyjádříme staré proměnné: $x = \frac{u+v}{2}$ a $y = \frac{u-v}{2a}$. Vztah je vzájemně jednoznačný.

2. První a druhé derivace: Hledáme transformovanou funkci $F(u, v)$ takovou, že $f(x, y) = F(u(x, y), v(x, y)) = F(x + ay, x - ay)$. Derivace vnitřních funkcí jsou $\frac{\partial u}{\partial x} = 1$, $\frac{\partial v}{\partial x} = 1$ a $\frac{\partial u}{\partial y} = a$, $\frac{\partial v}{\partial y} = -a$.

Pro první derivace platí:

$$\begin{aligned}\frac{\partial f}{\partial x} &= \frac{\partial F}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial F}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial x} = \frac{\partial F}{\partial u} \cdot 1 + \frac{\partial F}{\partial v} \cdot 1 = \frac{\partial F}{\partial u} + \frac{\partial F}{\partial v}, \\ \frac{\partial f}{\partial y} &= \frac{\partial F}{\partial u} \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial F}{\partial v} \frac{\partial v}{\partial y} = \frac{\partial F}{\partial u} \cdot a + \frac{\partial F}{\partial v} \cdot (-a) = a \frac{\partial F}{\partial u} - a \frac{\partial F}{\partial v}.\end{aligned}$$

Při výpočtu druhých derivací musíme opět derivovat složené funkce, protože samotné parciální derivace $\frac{\partial F}{\partial u}$ a $\frac{\partial F}{\partial v}$ jsou opět složené funkce závislé na x a y (zprostředkovaně přes u a v). Za předpokladu záměnnosti smíšených derivací ($\frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} = \frac{\partial^2 F}{\partial v \partial u}$) dostáváme:

$$\begin{aligned}\frac{\partial^2 f}{\partial x^2} &= \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\partial F}{\partial u} + \frac{\partial F}{\partial v} \right) = \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u^2} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial^2 F}{\partial v \partial u} \frac{\partial v}{\partial x} \right) + \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} \frac{\partial u}{\partial x} + \frac{\partial^2 F}{\partial v^2} \frac{\partial v}{\partial x} \right) \\ &= \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u^2} \cdot 1 + \frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} \cdot 1 \right) + \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} \cdot 1 + \frac{\partial^2 F}{\partial v^2} \cdot 1 \right) = \frac{\partial^2 F}{\partial u^2} + 2 \frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} + \frac{\partial^2 F}{\partial v^2}, \\ \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} &= \frac{\partial}{\partial y} \left(a \frac{\partial F}{\partial u} - a \frac{\partial F}{\partial v} \right) = a \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u^2} \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial^2 F}{\partial v \partial u} \frac{\partial v}{\partial y} \right) - a \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} \frac{\partial u}{\partial y} + \frac{\partial^2 F}{\partial v^2} \frac{\partial v}{\partial y} \right) \\ &= a \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u^2} \cdot a + \frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} \cdot (-a) \right) - a \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} \cdot a + \frac{\partial^2 F}{\partial v^2} \cdot (-a) \right) \\ &= a^2 \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u^2} - 2 \frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} + \frac{\partial^2 F}{\partial v^2} \right).\end{aligned}$$

3. Dosazení do rovnice: Získané výrazy dosadíme do původní rovnice $a^2 \frac{\partial^2 f}{\partial x^2} - \frac{\partial^2 f}{\partial y^2} = 0$:

$$a^2 \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u^2} + 2 \frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} + \frac{\partial^2 F}{\partial v^2} \right) - a^2 \left(\frac{\partial^2 F}{\partial u^2} - 2 \frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} + \frac{\partial^2 F}{\partial v^2} \right) = 4a^2 \frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} = 0.$$

Protože $a > 0$, rovnice se výrazně zjednodušila na: $\frac{\partial^2 F}{\partial u \partial v} = 0$.

2 Tečná rovina

2.1 Motivace: Tečná rovina jako lineární aproximace

Zatímco funkci jedné proměnné $y = f(x)$ můžeme aproximovat v blízkém okolí daného bodu pomocí tečny (přímky), u funkce dvou proměnných $z = f(x, y)$ tuto roli přebírá **tečná rovina**. Jedná se o nejlepší možnou **lineární aproximaci** zadané plochy v dostatečně malém okolí zvoleného bodu.

Jestliže má funkce $f(x, y)$ v okolí bodu $[x_0, y_0]$ spojité parciální derivace, **tečnou rovinou** ke grafu funkce f v bodě $[x_0, y_0]$ nazýváme rovinu danou rovnicí:

$$T(x, y) = f(x_0, y_0) + \frac{\partial f}{\partial x}(x_0, y_0) \cdot (x - x_0) + \frac{\partial f}{\partial y}(x_0, y_0) \cdot (y - y_0).$$

Tato rovina je zkonstruována právě tak, aby se s původní funkcí $f(x, y)$ v bodě $[x_0, y_0]$ shodovala nejen ve své funkční hodnotě, ale i v obou parciálních derivacích prvního řádu (tedy ve směrnících tečen v rovinách rovnoběžných s osami x a y).

2.2 Příklad 5: Nalezení tečné roviny

Zadání: Určete rovnici tečné roviny k funkci $f(x, y) = \frac{x}{y}$ v bodě $A = [1, 1]$.

Řešení: 1. Krok: Výpočet funkční hodnoty v bodě A

$$f(1, 1) = \frac{1}{1} = 1.$$

2. Krok: Výpočet parciálních derivací a jejich hodnot v bodě A

$$\frac{\partial f}{\partial x} = \frac{1}{y} \quad \Longrightarrow \quad \frac{\partial f}{\partial x}(1, 1) = \frac{1}{1} = 1,$$

$$\frac{\partial f}{\partial y} = \frac{-x}{y^2} \quad \Longrightarrow \quad \frac{\partial f}{\partial y}(1, 1) = \frac{-1}{1^2} = -1.$$

3. Krok: Dosazení do vzorce pro tečnou rovinu

$$T(x, y) = f(1, 1) + \frac{\partial f}{\partial x}(1, 1) \cdot (x - 1) + \frac{\partial f}{\partial y}(1, 1) \cdot (y - 1) = 1 + 1 \cdot (x - 1) - 1 \cdot (y - 1)$$

Po roznásobení a úpravě získáme výslednou rovnici tečné roviny:

$$\mathbf{T(x, y) = x - y + 1.}$$

2.3 Tečná rovina k implicitně zadané ploše

Některé plochy nelze (nebo je to příliš složité) explicitně vyjádřit jako funkci $z = f(x, y)$. Místo toho jsou dány implicitní rovnicí ve tvaru $F(x, y, z) = 0$. Klíčovou vlastností takto zadané plochy je fakt, že vektor sestavený z parciálních derivací funkce F (gradient) je v každém bodě kolmý na danou plochu. Výpočet tečné roviny je tak velmi přímočarý.

Mějme plochu danou rovnicí $F(x, y, z) = 0$ a bod $A = [x_0, y_0, z_0]$, který na této ploše leží. Pokud má funkce F v tomto bodě spojité parciální derivace a alespoň jedna z nich je nenulová, pak má **tečná rovina** v bodě A rovnici:

$$\frac{\partial F}{\partial x}(A) \cdot (x - x_0) + \frac{\partial F}{\partial y}(A) \cdot (y - y_0) + \frac{\partial F}{\partial z}(A) \cdot (z - z_0) = 0.$$

2.4 Příklad: Tečná rovina k implicitně zadané ploše

Zadání: Určete rovnici tečné roviny v bodě $A = [1, 0, 1]$ k ploše určené rovnicí $x^3 + y^3 + z^3 - 3xyz - x - y - z = 0$.

Řešení: Plocha je zadána implicitně rovnicí $F(x, y, z) = x^3 + y^3 + z^3 - 3xyz - x - y - z = 0$. K nalezení tečné roviny využijeme přímo parciální derivace funkce F .

1. Výpočet parciálních derivací: Spočítáme parciální derivace podle všech tří proměnných a rovnou do nich dosadíme souřadnice bodu $A = [1, 0, 1]$:

$$\frac{\partial F}{\partial x} = 3x^2 - 3yz - 1 \quad \Longrightarrow \quad \frac{\partial F}{\partial x}(1, 0, 1) = 3(1)^2 - 3(0)(1) - 1 = 2,$$

$$\frac{\partial F}{\partial y} = 3y^2 - 3xz - 1 \quad \implies \quad \frac{\partial F}{\partial y}(1, 0, 1) = 3(0)^2 - 3(1)(1) - 1 = -4,$$

$$\frac{\partial F}{\partial z} = 3z^2 - 3xy - 1 \quad \implies \quad \frac{\partial F}{\partial z}(1, 0, 1) = 3(1)^2 - 3(1)(0) - 1 = 2.$$

2. Sestavení rovnice tečné roviny: Vypočtené hodnoty a souřadnice bodu A dosadíme do rovnice pro tečnou rovinu k implicitní ploše:

$$\frac{\partial F}{\partial x}(A) \cdot (x - x_0) + \frac{\partial F}{\partial y}(A) \cdot (y - y_0) + \frac{\partial F}{\partial z}(A) \cdot (z - z_0) = 2(x - 1) - 4(y - 0) + 2(z - 1) = 0.$$

Pro zjednodušení můžeme celou rovnici vydělit dvěma:

$$(x - 1) - 2y + (z - 1) = 0$$

Po úpravě do obecného tvaru dostáváme výslednou rovnici tečné roviny:

$$x - 2y + z - 2 = 0$$

neboli po vyjádření z ve tvaru explicitní funkce:

$$T(x, y) = -x + 2y + 2.$$